

Српске православне цркве у Сарајеву (1878-1918)

Пажња истраживача до недавно усмерена је била само на главне сакралне објекте Српско-православне цркве у Сарајеву (Стара црква и Саборна црква), тако да је откривање осталих црквених споменика на територији града Сарајева остајало занемарено и тако неукључено у живо, целовито ткиво српске уметности новијег доба.

Српско-православна црквена архитектура у Сарајеву из периода аустроугарске управе поседује сложену и вишезначну вредност која се не може одређивати апсолутним мерилима на уметничко-естетском и теоретском, већ више на историјском и документарном нивоу. Реч је о градитељским сведочанствима једног времена и делима у којима се увек блиска веза Српско-православне цркве и народа потпуно изразила у градитељским формама, дајући им неоспорно национално-историјску вредност.

Тежина и сложеност у обради ове градитељске теме је у чињеници да је она до сада потпуно неистражена, ограничена веома оскудном архивском документацијом сведеном на малобројне и фрагментарне изворе и написе у оновременој сарајевској штампи.

Карактер и интензитет вредности црквеног градитељства у најужој је вези с културним и уметничким размишљањима и схваташтвима, на једној, и друштвено-политичких прилика овог доба, на другој страни. Унутар тих оквира могуће је вршити историјску анализу и уметничку валоризацију овог дела наше градитељске баштине.

У сложеном процесу развоја српског друштва може се сагледати непосредна веза архитектонског стваралаштва са идејним и политичким стремљењима српског народа. Ту у првом реду мислимо на положај Српско-православне цркве и њену реорга-

низацију која је изазвала отпоре српског народа кроз вишегодишњу борбу за црквено-школску аутономију.

Друштвено политичке прилике

Полазећи од тога да јој по Берлинском уговору припада, поред политичке и црквена власт, нова аустроугарска управа изводи за себе право пуног утицаја на црквену хијерархију, те одмах након запосједања Босне и Херцеговине 1878. године приступа преуређењу верских организација. Основни циљ Аустроугарске био је осигурање утицаја на избор више црквене хијерархије и одвајање Српско-православне цркве од супрематије црквених власти у Сарајеву. То питање Аустроугарска је, након низа дипломатских активности, решила Конвенцијом о привременом регулисању односа Православне цркве у Босни и Херцеговини, коју је 28. марта 1880. године закључила са Цариградском патријаршијом.

Право постављања и смењивања епископа припало је аустроугарском цару, уз формалну сагласност цариградског патријарха, којем је од Владе зајамчено 58.000 гроша годишње на име дотадашњег црквеног прихода од Босне и Херцеговине. Митрополити су од тада добијали годишњу плату од Земаљске владе, чиме су изгубили право убирања црквених пореза које је прешло на државу.

Пошто је право инвеституре припало цару, преко поузданних и од Владе зависних митрополита било је могуће утицати не само на вишу црквену хијерархију него и на ниже свештенство и народ. Тиме је и Српско-православна црква у Босни и Херцеговини ушла у сферу суворенитета Аустроугарске. Како је конвенцијом патријарха плаћала Земаљска влада, а не више митро-

полити, она је наступала и као представник и заступник Православне цркве Босне и Херцеговине у Васељенској патријаршији.

Међутим, Конвенција не само да није довела до трајног решења, већ је заоштрила супротности, што ће имати далекосежне последице.

У циљу даљег јачања својих позиција, аустроугарска влада је 13. августа 1883. године основала митрополитску Конзисторију (орган за црквена питања и уз митрополита највиша власт), чије је чланове - проверене и њој одане свештенике - постављала и плаћала Земаљска влада, којој су једино и били одговорни.

У новим условима, делатност црквене општине сведена је искључиво на верске оквире и под надзор власти. Сва њихова ранија власт прешла је сада, у погледу верских питања, на вишу, од Владе овисну хијерархију, јер је Калај у општинама, с правом, видио жаришта српске националне мисли и центар опозиције.

Незадовољство проведеним изменама испољило се у виду аутономне борбе, која је заправо била покрет за остварење политичких и националних права, а Цркву ће користити као ослонац својих националних аспирација, док ће националне тежње прикривати религиозно-црквеним.

Организована и припремљена, аутономна борба је почела 23. новембра 1896, предајом Првог царског меморандума, у коме се истиче да су Срби под турском управом имали пуну аутономију цркве и школе. Жале се, између осталог, да се "зидаше српских цркава отежава и потискује из угледнијих места вароши у неугледне крајеве и ван места"¹.

Све наводе Влада је у свом одговору у потпуности негирала, тврдећи да православно становништво у Босни и Херцеговини за време турске управе није егзистирало као национални него као религиозни елемент. На жалбу да се у расподели средстава за градњу сакралних објеката фаворизује католичка религија, износе се подаци Владе да је од 1878-1896. на име градње католицима издато 232.191, православним 235.305 и муслиманима 135.628 форинти. С обзиром на то да је проценту-

ални однос 20% католика према 40% православних и 40% муслимана, из података се види да се Влада није држала принципа да величина субвенције буде сразмерна броју верника сваке конфесије².

Сличне оптужбе изнесене су, али још оштрије, у Трећем царском меморандуму од 17. маја 1900. у којем указују на протежирање католичке цркве и да се она "у сваком погледу знатно потпомаже, чиме је знатно материјално ојачала", а као доказ наводи се број разних католичких редова створених након 1878. За тешко стање православне цркве у Босни и Херцеговини оптужују црквену хијерархију која је потчињена Влади³.

У свом одговору Влада узрок заостајању православне цркве види у вођству покрета "због необузданых националних роварења".

Дуготрајна и исцрпљујућа аутономна борба, која је цело време вођена у законским оквирима и по методу слања депутација и жалби, окончана је Уредбом о вјерско-просветној самоуправи од 31. јула 1905, којом је остао неизмењен Конкордат из 1880. Постигнути резултати били су веома ограничени, а известан успех је остварен само у неким, за аустроугарске интересе мање важним питањима. Уредбом се Земаљска влада обавезала да ће из кумултивне свете за Православну цркву издвајати део према броју становника.

Уредба је укинута 1914. године, уз обра зложение да је узрок развој националне свести код Срба.

Све наведене околности директно су се одразиле на обим и квалитет градитељске производње Српско-православне цркве на подручју града Сарајева.

Нова управа је у Сарајеву нашла двије православне цркве: Нову Саборну из 1872. и Стару цркву. У периоду од 1878-1918, изузев доградње звоника уз Стару цркву, православне цркве нису грађене на ужем подручју града, али их је већи број изграђен у приградским насељима, која данас чине градске општине.

Заједничка особина ових црквица је скромност у димензијама и једноставност архитектонског израза. За монументалне

1. Босанско-херцеговачки зборник I, Нови Сад, 1902, стр. 9.

2. Б. Маџар, Покрет Срба БиХ за вјерско-просветну самоуправу, Сарајево 1982, стр. 55.

3. Босанско-херцеговачки зборник I, Нови Сад, 1902.

архитектонске реализације битан предуслов је богат народ, а православни народ у Сарајеву, материјално исцрпљен кроз дугогодишњу аутономну борбу, то није био. Цркве су подизане средствима верника дотичног места и околине. У неким случајевима градњу су помагали истакнути појединци из црквеног и политичког живота (Блажуј и Рельево), а и Земаљска влада је понекад помагала подизање цркава (Блажуј, Илијаш).

Градитељи су углавном народни неимари (изузев цркава у Блажују, Рельеву и на Палама), који су их градили без уметничких претензија и често шаблонски (Нишићи и Илијаш). Међутим, и поред тога, настала су дела која су подигли људи очигледно од талента и знања, па иако нису монументална, нису и без квалитета и вредности.

По архитектонској концепцији присутна су два типа: централне цркве (Блажуј и Пале) и једнобродне засведене базилике, са звоником на западној страни.

Први тип цркава јавља се као конкретизација романтичарских тежњи за испољавањем националног субјекта српског становништва, којем су обрасци српске средњовековне архитектуре изгледали ближи православној вери и српском духу. Смишљено истицање националних форми у црквеној архитектури последица је настојања да се идејни ставови аутономне борбе преточе у одређене архитектонске облике.

Други тип цркава знатно је чешће реализован, пошто се ради о релативно једноставнијим конструктивним и просторним решењима, која, за разлику од првог типа, могу изводити домаћи мајстори, а и трошкови изградње су знатно нижи. Ова тенденција је резултат и утицаја војвођанских учитеља у српским школама у Сарајеву, који сигурно сугеришу неке облике војвођанског барока.

Доградња звоника уз Стару православну цркву

Стара православна црква је један од најстаријих објеката у Сарајеву. Тачно време изградње не зна се поуздано. По основи, која се разликује од оних уобичајених за православне и католичке цркве, чини се да припада ранохришћанском времену, а за узор неки сматрају да је имала цркву св. Ђорђа у Солуну. Према легенди, постојала је и у 13. и 14. веку, а по другим изворима, саграђена је дозволом Гази Хусревбега седам година након довршења његове цам-

ије. Црква је кроз историју често рушена и поправљана, али увек у истим димензијама. При поправку 1730. знатно су јој повећане димензије и дат изглед који је имала и у време доласка Аустроугарске.

Сл. 1 Стара православна црква у Сарајеву - стари снимак.

Као хришћанска богомоља, црква није у турско доба имала звоник, па је у новим условима извршена његова дограма. 19. марта 1880. почела је изградња, што ју је извео неимар Ристо Литрењак. По уговору, за тај посао добио је 30 гроша на дан, док су аргати добили по 18 гроша. Звоник је

Сл. 2 Стара православна црква у Сарајеву - постојеће стање.

доворшен и свечано освећен од проте Баковића 22. марта исте године.

Несразмерно висок звоник у

војвођанском бароку контрастирао је једноставном, ниском кубусу цркве. Октогонални у основи, звоник над масивним, коцкастим подножјем завршава барокним кубетом. Једноставним венцем издељен је у три нивоа, а маса зида оживљена је прозорима различитог облика и величине, који је смењују са слепим прозорима истих облика.

Шездесетих година овај звоник је обложен блоковима седре, да би поједностављен, као четвороугаон кубус, био стилски саображен црквену згради.

Црква св. Илије у Илијашу

Црква у Илијашу је једна од првих цркава саграђених у овом периоду. Грађена је од 1879. до 1881., а посвећена је св. Пророку Илији. Саграђена је од прилога православног народа Илијаша и уз помоћ Земаљске владе. Свечаност освештења обавио је 1. октобра 1881. први домаћи митрополит Сава Косановић.

Сл. 3 Црква Св. Илије у Илијашу.

Црква је скромних димензија, конципирана као правоугаона једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом од храстовине, док је кубе полукружне апсиде изграђено од седре.

У решавању диспозиције и третману фасадних елемената очита је сличност са црквом у Нишићима, иако је знатно мањих димензија. Ова аналогија, као и усмена предаја, дозвољавају претпоставку да је и ова црква дело истог неимара - Ристе Вулешића.

Звоник цркве, због недостатка средстава, дограђен је тек 1909¹. Обликовање полигоналног кубета показује примене неких еле-

мената српске средњовековне архитектуре, неовисно од стила цркве.

Црква св. Апостола Петра и Павла у Нишићима

Црква посвећена св. апостолима Петру и Павлу саграђена је 1885. То је релативно пространа једнобродна грађевина правоугаоне основе, засведена полуобличастим сводом и са полукружном апсидом на источној страни.

Сл. 4 Црква Светих апостола Петра и Павла у Нишићима.

Фасада је мирна и једноставна, оживљена једноставним вијенцем и ритмом прозорских отвора са полукружним завршетком, над којим су мали кружни прозори, такође обрађени у камену.

Детаљних података о градњи нема, пошто је летопис цркве са свом архивом спаљен 1941. Ипак, у унутрашњости цркве постоји натпис "неимар Ристо Вулешић 1885."

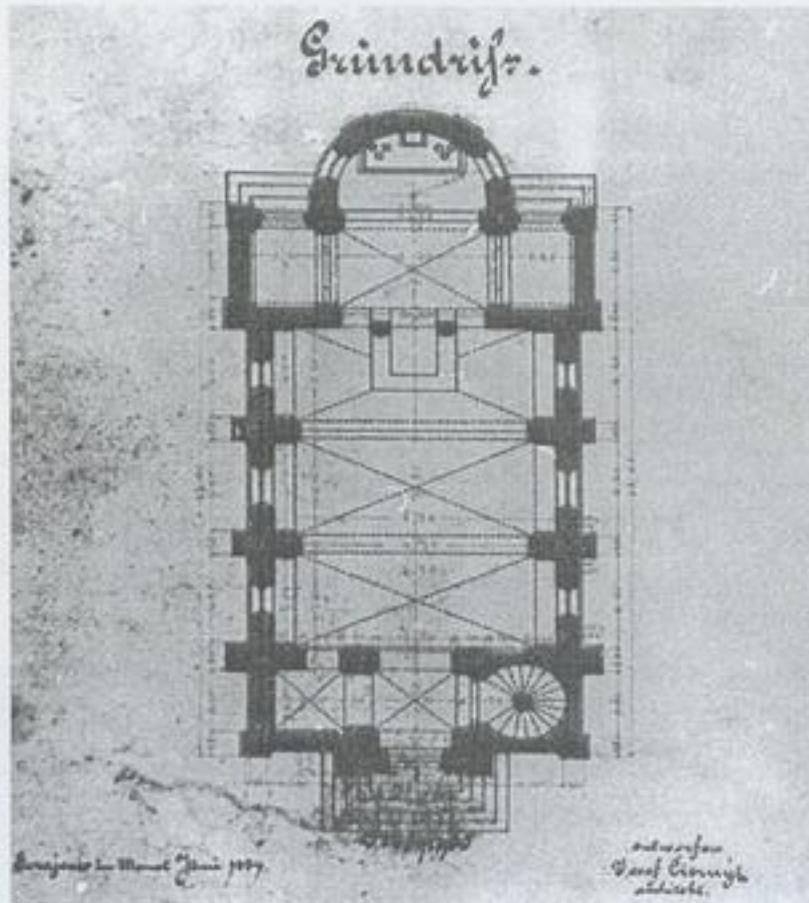
Због оштећења и пукотина црква је поправљана 1928. Након бомбардовања 1941, у којем су оштећени свод и иконостас, 1946. је црква само делимично поправљена. Некадашњи провизорни дрвени звоник у новије је време замењен солиднијим, али без покушаја усклађивања са волуменом и карактером црквене грађевине.

Црква у Рељеву

Црква у Рељеву посвећена је Преносу моштију св. Оца Николаја, а подигнута је 1886. трошком барона Феодора Николића², о чему сведочи узидана мермерна плоча на архиволти портала са ктиторским натпи-

1. "Источник", бр. 20, 31.10.1909, стр. 304.

сом. Саграђена је првенствено за потребе богослова, али и околних верника.

Сл. 5 Црква у Рељеву, оригинални пројекат - основа.

Црква је једнобродна и скромних димензија, али добрих пропорција. Изграђена је по пројекту арх. Josefa Černya из 1884.

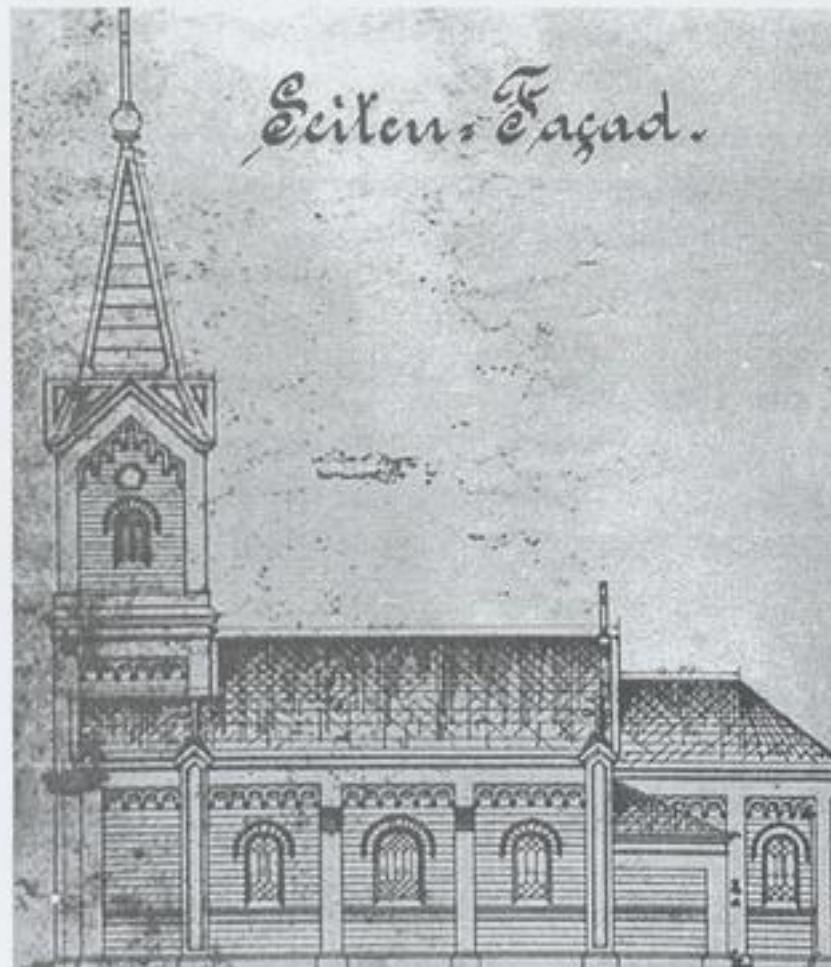

Сл. 6 Црква у Рељеву, оригинални пројекат - пресек.

Пиластрима и потпорним луцима унутрашњост цркве је подељена на три травеја,

2. Барон Феодор Николић, Србин из Угарске, посједник великих имања у Банату и Румунији, био је по мајци унук кнеза Милоша Обреновића. Од 15.7.1882. до 27.10.1886. је цивилни адлатус, што је без сумње годило Србима који су у томе видели репспект Владе према њима.

засведена крстастим сводом, изнад којег је дрвена кровна конструкција. На источној страни је полукружна пасида засведена полукалотом, а на западној је звоник над припратом и кором.

Сл. 7 Црква у Рељеву, оригинални пројекат - фасада.

Конципована је у духу западноевропског романско-готског стила, чији су секундарно употребљени архитектонски елементи присутни на целој фасади. Вертикална подела фасаде контраформа, чији ритам прати унутрашњу поделу простора и

Сл. 8 Црква у Рељеву, западна страна.

распоред прозорских отвора, наглашена је у пиластрима, између којих се појављују фризови слепих аркадица. Исти мотив, допуњен снажним венцем, јавља се и на звонику цркве.

У односу на пројект, може се уочити да је изостављен простор проскомидије, ђакониона и светишта између њих, тако да је црква нешто изгубила на дужини. Тиме је на источној фасади онемогућен динамизам ступеновања маса, што је очито на фасади пројекта.

1890. митрополит Ђорђе Николајевић, који је првобитно желио да овде буде сахрањен, дозволом Земаљске владе, као власника цркве, даје своту од 1.000 форинти за изградњу гробнице и обнову цркве. На средини је ископана и озидана засведена гробница, а потом је црква обојена. Радови су завршени за месец дана, па је освећење обновљене цркве и митрополитове гробнице обављено 21. октобра 1890. године¹.

Црква св. Великомученика Георгија у Трнову

Сл. 9 Црква Св. великомученика Георгија у Трнову - југоисток.

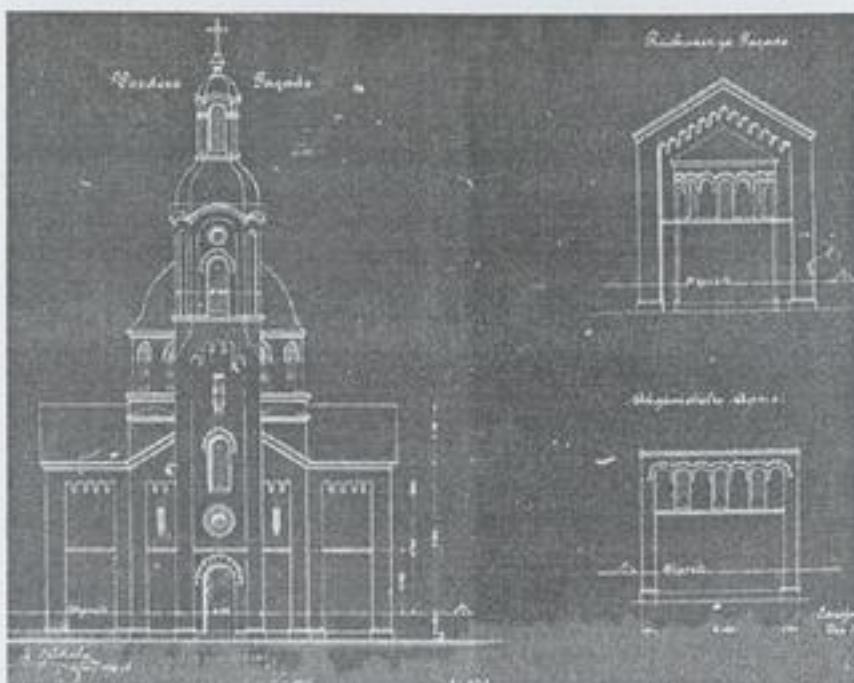
Црква у Трнову је саграђена 1886. а свечано освећење обављено је 8. септембра те године. То је пространа, једнобродна грађевина засведена бачвастим сводом. На западној фасади је троспратни звоник са

1. "Дабробосански Источник", св. 12, 1890, стр. 459-460.

кубетом. Обиље светла у унутрашњости долази кроз осам великих прозора на јужној и северној фасади, чија површина је плитким пиластрима подељена по вертикални. Исти третман фасаде пиластрима и неубичајено великим прозорима присутан је и на четвероугаоном звонику, чије кубе, као и цела црква показује утицаје из Војводине.

Црква св. Саве у Блажују

Црква св. Саве у Блажују је саграђена 1897. Градњу, која је стајала око 18.000 форинти, свотом од 4.000 форинти, помогао је митрополит Ђорђе Николајевић, који је

Сл. 10 Оригинални пројекат.

желио да ту буде сахрањен². У додатку свог тестамента од 2/14. фебруара 1893. тражи "у цркви блажујској уза зид десни нека се начини ... гробница у коју ће се из Рельева пренети и сахранити земни остаци, ако у Рельеву буду сахрањени"³.

Андре Бар у својој књизи "Босна и Херцеговина - аустријска управа од 1878. до 1903.", наводи податак да је црква изграђена као реакција на изградњу католичке цркве на Ступу, настојањем блажујског свештеника Стјепе Трифковића, који "схвати да је православље у опасности и одлучи да ради на томе да се, као одговор на тај рад, поред католичке цркве подигне православна црква"⁴. Скупљани су прилози из Русије, Србије и Црне Горе, што Аустроу-

2. "Босанска Пошта", бр. 114, 5.10.1897.

3. "Босанскохерцеговачки Источник", св. VII-VIII 1896, стр. 224.

гарска није дозвољавала, па је одлучила да, поред прилога свештенства и православног

Сл. 11 Западна фасада.

народа осјечко-блажујске парохије, градњу помогне и Земаљска влада са 5.000 форинти¹.

Основа Цркве је у облику слободног грчког крста. На пресецишту кракова, над централним простором је купола распона 8 м. Звоник над припратом знатно је нижи него пројектом предвиђени, што је целокупној грађевини нарушило пропорцијске односе.

Диспозиција и архитектонски израз говоре о настојању пројектанта А. Бутицха да ову, иначе највећу православну цркву која је у овом периоду изграђена у околини Сарајева, изведе у традицији српске средњовековне архитектуре.

Црква Успења Пресвете Богородице на Палама

Паљанска црква Успења Пресвете Богородице грађена је од пролећа 1908. до септембра 1909, док је црквени одбор са

4. А. Бар, Босна и Херцеговина. Аустријска управа од 1878. до 1903, Београд 1906, стр. 41.

1. "Босанска Пошта", бр. 114, 5.10.1897.

сакупљањем прилога од народа и грађевинског материјала почeo још у јесен 1904². Црква је изграђена по пројекту Лазара Дрљаче, који је награђен на конкурсу расписаном у пролеће 1905.³

Црква је једнобродна, скромних димензија, а конципирана је у духу традиције средњовековне српско-византијске архитектуре. Грађена је од опеке и на светогорски начин омалтерисана и обожена пурпурном бојом. Релативно живописна обрада фасаде и појединих архитектонских детаља показује реминисценције српско-византијске школе.

Сл. 12 Црква Успења Пресвете Богородице на Палама.

Иако скромних димензија и уметничког дometа, сарајевски српско-православни црквени објекти оног времена типичан су израз епохе романтичарског историзма у српској уметности тог времена, а као природна реакција на прихваташаје западноевропских утицаја и вековну доминацију оријенталног градитељства.

2. "Источник", бр. 15-16, 31.8.1909, стр. 242.

3. Ш. Хоџић, Лазар Дрљача заточеник љепоте, 1974, стр. 28, 35. Лазар Дрљача (1881-1970) је пројекат цркве урадио као ћак IV године Земаљске занатлијске школе. То је једини његов реализован пројект, пошто након једне године студија архитектуре у Бечу, 1906. прелази на Академију ликовних уметности и од тада се бави сликарством. Након завршетка студија, од 1910. слика и живи у Паризу. То је једна од најзанимљивијих и најатрактивнијих уметничких фигура босанскохерцеговачког и југословенског сликарства.

Ретроспективни приступ архитектонском стваралаштву вођен је идејним, естетским и патриотским мотивима, тако да су ови објекти експлицитно изразили дух и уметнички идентитет српског народа кроз препознатљиве облике националне архитектуре средњег века и елементе аутохтоног народног градитељства. Ови објекти имају вредност и значај видљивих сведока тадашњих националних тежњи сарајевских Срба.

ЛИТЕРАТУРА:

БАР, Андре: Босна и Херцеговина. Аустријска управа од 1878-1903, Београд 1906.

БОГИЋЕВИЋ, Војислав: Ставе Српско-православне цркве у БиХ од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године. У: "Српско-православна црква 1219-1969", Београд, 1969.

ДАВИДОВИЋ, Светислав: Српска православна црква у БиХ (од 960. до 1930), Сарајево, 1931.

КРАЉАЧИЋ, Томо: Kallayev режим у Босни и Херцеговини (1882-1902), Одбранјена докторска дисертација, Сарајево 1981.

МАЦАР, Божо: Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу, Сарајево 1982.

СКАРИЋ, Владислав: Верско просветна борба православних Срба. У: "БиХ под аустроугарском управом", Београд, 1938, Српски народ у XIX веку, књ. 15, стр. 9-56.

ВЕСЕЛИНОВИЋ, др Рајко: Српска православна црква у БиХ. У: "Српска православна црква 1219-1969", Београд, 1969.

Jelena Božić, Ph. D.

SERBIAN ORTHODOX CHURCHES IN SARAJEVO

Summary

Until quite recently only the two main sacred buildings - the Old Orthodox Church

and Orthodox Cathedral - have been in the centre of explorers' attention, while all the other Orthodox churches in the city area have been neglected or left out of the integral part of Serbian art of recent times. Socio-political situation during the Austro-Hungarian occupation entailed a somewhat different attitude towards the Serbian Church than it was during the Ottoman Empire, while, as regards the building, icon-painting, and stylistic aspects of the Serbian church architecture, the influential factor was a long-lasting struggle for the church and educational autonomy, which resulted in the Decree on the Religious-Educational Autonomy that was passed in 1905 and revoked in 1914.

This paper deals with the analysis of the features and importance of the following buildings: the belfry added onto the building of the Old Orthodox Church, St. Elijah's Church in Ilijas, St. Peter and Paul's Church in Nisici, the church in Reljevo, the Church of St. George the Martyr in Trnovo, St. Sava's Church in Blazuj, and the Church of Holy Virgin's Assumption in Pale. These buildings have been arranged in two types: the first one presses on romantic aspirations and is manifested in the form of restored Serbian mediaeval architecture; the second is of more simple designs and of more modest dimensions and forms.

Although of moderate dimensions and artistic achievements, the Serbian Orthodox church buildings dating back between 1878 and 1918 are typical examples of the Romantic historicism in the Serbian art of that time, being a natural reaction on the West Europe's influence and on many centuries dominated by the Oriental architecture. These buildings have explicitly expressed the spirit and artistic identity of the Serbian people through the distinctive forms of mediaeval national architecture and elements of autochthonous national building trade.